

■ Deniz Gündoğan İbrişim

XIX əsrdə Höte ilk dəfə "Weltliteratur" anlayışından istifadə etdi. Ardınca bir çox tənqidçi və ədəbiyyatşünas üçün bu ifadə tez-tez müzakirəyə səbəb oldu, tərəif verməyə və fikri genişləndirməyə çalışdılar. Məsələn, 1946-cı ildə yazdığı "Mimesis:

Qərb Ədəbiyyatında realizmin təmsili" əsərinin ardınca Erix Oerbach dünya ədəbiyyatının yol açacağı standartlaşmaya qarşı böyük bir narahatlıq və tərəddüd hiss etmişdi, bu anlayışı bu və ya digər mümkün göndərmələrdən xilas etməyə çalışmışdır. Amerikalı ədəbiyyatşünas Devid Damroş dünya ədəbiyyatını ana dilindən başqa dillərə (daha çox ingiliscəyə) tərcümə kimi, "yayılma və oxunma praktikasi" olaraq dəyərləndirmişdi. İtaliyalı tənqidçi və ədəbiyyatşünas Franço Moretti isə dünya ədəbiyyatını kapitalist dünya sistemində və kapitalist istehlak əlaqələrinə bənzərək mərkəz-çəpər əlaqələri və kütləvi, mədəni və fərdi bərabərsizliklər kimi təqdim etmişdir. İngiltərənin postkolonial araşdırmalara üstünlük verən Varvik Araşdırma Cəmiyyətinin yazarları (Şəre Dekard, Nikolas Lavrense, Neil Lazarus, Grem Makdonald, Upamanyo Pablo Muxerje, Benita Parri və Stefan Şapiro) isə dünya ədəbiyyatını neolibəral müzakirələrin əsaslı müdafiəsi olaraq görür, bu anlayışın son dərəcədə elit olduğunu deyirdilər. Bu mövqedə Benita Parri "çəpər modernizm" anlayışını müzakirə edirdi. Parriyə görə, çəpər təkyönlü deyildir. Əksinə, bir-birindən fərqli bir çox xalqları və siyasi, mədəni, kütləvi və fərdi dinamikləri eyni anda təşkil edən özülə sahibdir. Xalqların imperyalist mərkəzlərlə çox yönlü münasibətləri çəpəri, daha doğrusu çəpərləri ifadə edir. Məhz buna görədir ki, dünya ədəbiyyatı çəpərləri daha çox müzakirə olunmalıdır, Parriyə görə.

Qeyd etdiyim bütün xüsusiyyətlərinə görə dünya ədəbiyyatının çağdaş standartlara uyğunlaşdığını aydın görə bilirik. Dünya ədəbiyyatı istər nəzəri, istərsə də praktik bir dəbə çevrilərkən bəzi tənqidçilər bu anlayışı Qərb mədəniyyətinin bir hissəsi kimi vurğulayır, bəziləri də ədəbiyyatın bəşəri bəsitliyə çevrilməsinə görə narahatdır. David Damroş, Emili Apter kimi ədəbiyyatşünaslar ingiliscənin asan oxunan, elastik, standartlaşmaya meyilli bir dil olduğu üçün dünya ədəbiyyatını populist bir sənətə çevirəcəyini deyirlər. Bənzər fikri Aamir R. Muftinin "İngiliscəni unut!" adlı kitabında da görmək mümkündür. Mufti ingilis dilinin bəşəri dilə çevrildiyini və bu səbəblə çağdaş ədəbiyyatın Anglo-mərkəz yönlü olduğunu yazır. Dünya ədəbiyyatı haqqında ən sərt düşüncələr ötən əsrin ikinci yarısından başladı. Belə ki, tənqidçilər dünya ədəbiyyatının Avropa dünyagörüşünə və ya Qərb təfəkkürünə yaxın olduğunu, ondan qaynaqlandığını deyərək bu anlayışı Qərb iqtidarından və imperia-

lizmindən ayrı təsəvvür etmək mümkünsüz kimi göründü.

Dünya ədəbiyyatı nədir? Bu yazımda dünya ədəbiyyatına bağlı müzakirələrə və dünya ədəbiyyatı nədir, dinamikaları nələrdir və dünya ədəbiyyatı necə mümkün olar (necə yaranar) suallarına akademik biliyim və maraq dairələrim kontekstində postkolonial çərçivədən yaxınlaşacağam. Tək Qərbi örnək götürən ədəbiyyatdan deyil, ümumən dünya ədəbiyyatından bəhs etməyə çalışacağam. Qısaca bunu deyə bilərik ki, dünya ədəbiyyatını bir tək ədəbi quruluşla, ya da ədəbi dəyərle məhdudlaşdırmaq olduqca çətin-dir. Təşkilati, ədəbi, iqtisadi bir çox faktor bir araya gələrək həm akademiya-dakı müzakirələri, həm də global yayım sektorundakı nəşr siyasətini və nəbzini təyin edərkən məhdud bir cədvəl ilə qarşılaşırıq. Dünya ədəbiyyatı bir anlayış olmasıyla bərabər çoxlaylı bir çərçivə olaraq qəbul edilərkən bir tərəfdən də ifadəli və duyğulu bir tor qurur. Bu qurulan torda isə mənim sualım dünya ədəbiyyatının dünyasından nə anladığımızla bağlıdır. Dünya deyərək tam olaraq nəyi, kimin dünyasını nəzərdə tuturuq, nəyi qəbul edib, nəyi tərkdirik? Bu suala dünya ədəbiyyatını yenidən düşü-

lə (bir az utopik görünə də) mü-cərrədlərdən kənara çıxaraq yerüstü və konkret varlıq formaları təklif edir. Bunu bir misalla açıqlayım. Müqayisəli ədəbiyyat və dünya ədəbiyyatı üzərində tədqiqat və doktorantura işini davam etdirdiyim universitetimdə (Vaşinqton Universiteti) Müasir Türk ədəbiyyatı və Filmi, Dünya ədəbiyyatına giriş, Anglophone və dünya ədəbiyyatları adı altında dərslər verirəm. Bu dərsləri tədris edərkən dinamik dünyalar yaratma təcrübəsini vurğulamağa çalışıram. Özəlliklə dünyə ədəbiyyatına giriş dərslində hər bir millətin ədəbiyyatını asimmetrik olaraq bir digəri ilə müqayisəli şəkildə oxumaqdan və yerli-qlobal, Qərb-Şərq kimi ikitərəfli cavablardan qurtulmayan bir çərçivədə qalmaqdan, mətnlərdə dünyaların necə yoğurulduğuna (mətnin sualı və ortaya qoyduğu problemi, nəyi ifadə etdiyini, amma çox vaxt da nəyi ifadə etmədiyini, hansı ədəbi və intellektual ünvanlardan qidalandığını, nələri iç-içə keçirdiyi və araşdırdığını, dilin ifadəsi və dilin ifadəsindəki kəsişmələr kimi) baxmağa çalışıram. Məsələn, öz doktorantura dissertasiyamda da araşdırdığım "Mən Buker" mükafatlı cənubi afrikalı yazıçı Aqmat Dan-

müstəmləkəçi və irqçi siyasətlərdə öz payına sahib olan söyüd ağacının iradəsiz hekayəsi qəfildən qarşımıza çıxır.

Bəşəri düşüncədə insan təkə öz irqinin deyil, həm heyvanların, həm də təbiətin yaşadığı ağırlara şahidlik edir. Və o bu ağırının haqqını mütəq verməlidir. Məncə, işin ən həyəcanlı qismi burada gizlidir. Eyni zamanda bu hekayəyə başqa bir dünya əlavə olunur. Roman xarakterlərindən Ömər/Oskarın qardaşı Malik Cənubi Afrikadakı irqi mübarizəyə və basqın rejimə inad həyatda qalmağa çalışarkən Yaşar Kamalın "İncə Memed" kitabını əlindən yerə qoymaz, onun hekayələrindən özünə təsəlli tapardı.

1930-cu illərin Türkiyəsi, Çukurovasıyla Cənubi Afrikanın Kap Tovnu ədalət mübarizəsində kəsişərək bir mənada ağılımızı qarışdırabilir. Bu anlaşılmazlıqdan yola çıxaraq özümüzə bu sualları verə bilərik: Türkcə ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatı olaraq necə oxuya bilərik? Cənubi Afrika ədəbiyyatını dünya ədəbiyyatı olaraq necə oxuya bilərik? Burada mərkəz-çəpər əlaqəsində davam edən gərginliyə tuş gəlməyən təhkiyədən danışı bilərikmi? Bütün bunları necə təhlil edə bilərik?

Dünya ədəbiyyatının dünyaları

Və ya dünya deyərək, tam olaraq nəyi, kimin dünyasını nəzərdə tuturuq?

nərək hamılıqla belə cavab verə bilərik. Bizə təqdim olunan, yuxarıda göstərilən, dəyişməz dünyanı rədd etməklə. Ancaq bir formada mövcud olan və bir formada danışan ziddiyyətli ələmlərə söykənmək yaradıcı güc və ədəbiyyatı tələb etmirmi? Başqa cür desək, daim bir təxəyyül gücüylə ictimai, mədəni və fərdi çərçivədə oxucunu və dünyanı formalaşdırma gücünə sahibdir ədəbiyyat. Elə bu səbəbdən alternativ coğrafiyalar və məkanlar, özünə və başqasına görə kəsişmə sahələri, etik birləşmə forması yaratmaq üçün ən mənalı və əlverişli sahədir. Bu mənada mən dünya ədəbiyyatının təsirli və effektiv formada dünyalar inşa etməklə yaranacağını vurğulamaq istəyirəm. Qayatri Sipivak kapitalist mübadilə sisteminin fərqləri, xüsusən global rəqəmsal şəbəkə, digərini başa düşən vahid bir təsəvvür ortaya qoyur və yer üzündəki bütün canlılar arasında yalnız bir növ olduğumuzu xatırladır. İnsanın digəri üçün məsuliyyət daşdığını vurğulayaraq, dünyada əsas hüququ olmadığını və məcburiyyətə meyl etdiyini deyir. Beləliklə, kollektiv bir təsəvvür

qordan bəhs edirik. Cənubi Afrikadakı Dangoron apartied travması və demokratiyanın ağırlı rəvayətində 1997-ci ildən bəri baş verənlərdən yana "Qafqaz lənəti" romanını oxuyuruq. Bu romanı tələbələrımızlə birlikdə oxuyarkən qeyri-adi bir dünya adamını tanımış oluruq.

Roman yeddinci əsr ərəb əfsanəsi "Leyli və Məcnun"un sonradan Nizami və Füzuli tərəfindən yazılmış hekayəsi vasitəsiylə şərh edilməsinə əsaslanır. Məcnun (Romanı Məcnun ərəb, müsəlman hind və holland hibrid qəhrəmanı Ömər/Oskar kimi göstərilmişdir) bir söyüd ağacına çevrilir. Kafkanın "Çevrilmə"sine açıq bir göndərmə ilə başlayan roman bəzən bu çevrilişi təsdiqləyir, bəzən də lənət kimi əks etdirir. Məcnun illərlə gələcək ədaləti gözləyir. Söyüd ağacına diqqət yetirdikdə indiye qədər ortaya çıxmayan müstəmləkəçiliyə edilən işarələri, detalları tapa bilirik. XIX əsrdə "ağlar"ın rahatlığı üçün müstəmləkəçilik siyasəti ilə birlikdə Avstraliyadan Cənubi Afrikaya söyüd ağacı gətirildi və bunun üçün bir çardağ kimi əkilirdi. Bu şəkildə

"Qafqaz lənəti" romanı tərcümə əsəri deyil. Dangor bir çox əsəri kimi bu romanı da ingiliscə yazıb. Ancaq bunu qeyd etməkdə bir fayda var. Biz bu romanı dünya ədəbiyyatı dərslində ingiliscə oxusaq, belə mətnin sadəcə bu dillə məhdudlaşmadığını görürük. Dangor romanda Afrika dilinə və ərəb dilinə sıx şəkildə yer verir. Bu dillərdəki ifadələr ingilis dilinə tərcümə olunmadan duyğu kimi oxucuya çatdırılır. Bu vəziyyət bizi "Dünya ədəbiyyatının dili və ya dilləri ola bilərmiz? Ola bilərsə, necə olar?" suallarına cavab axtarmağa yönəldir. Anglo-mərkəzli iqtidarın yaratdığı ədalətsiz və qeyri-bərabər coğrafi inkişafı, bəşəri resurslardan istifadəni sıxışdırır, hətta buna imkan verməyən yüksək səviyyəli təhlilə və yeni dünyalar yaratma təcrübəsinə ehtiyacımız var. Dangor bunu bizə xatırladan yazıçıdır. Əxlaqi bir problem və məsuliyyət olan dünya ədəbiyyatını məhz bu səbəbdən oxuyub, öyrənib, yolunu müəyyənləşdirməliyik.

Tərcümə edən:
Rəvan Cavid